

MEGJEGYZÉSEK WALDAPFEL JÓZSEF „A MAGYAR IRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN“ C. KÖNYVÉHEZ

Nagy feladatra vállalkozik, aki irodalmunknak 1772-vel kezdődő időszakáról szintetikus képet akar adni. Ez a kor az, amely közlő nézve meghökkent nemcsak jelenségeinek bőségével, hanem tarkaságával is. Nehéz eligazodnunk, amikor egy évtizeden belül látjuk fellépni pl. Bessenyeit és Baróti Szabót, amikor alig néhány év választja el egymástól Dugonics Etelkájának (1788), Kazinczy Bácsmezeijének (1789), Kármán József Fannijának (1794) megjelenését; amikor a magyar nyelvet egyes íróink és publicistáink már szinte erőszakosan újítják, de a tudományos műveket és a politikai röpiratokat még latinul írják, — és így sorolhatnánk fel tovább az elűtő vagy pláne ellentétes jellegű jelenségeket. Mégis már annakidején, a magyar tudomány polgári liberális korszakában kialakult az az elgondolás, amely nemcsak a 18. század utolsó, hanem a 19. század első évtizedeinek jelenségeit is egységes mozgalomnak fogta föl, s ezt a szempontot az elnevezésben is érvényre juttatta. Toldy Ferenc alkotta meg és Beöthy Zsolt tette hosszú időre népszerűvé a »felújulás kora« (»újjászületés kora«) elnevezést. Ennek a szemléletnek elvi alapjai elég fogyatékosak voltak; tudomásul vette és ábrázolta is költészetünknek az előző évtizedek hanyatlása után váratlan bőséggel felbuzgó új lendületét, de nem próbálta ennek mélyebb társadalmi-gazdasági okait felderíteni, s bár észrevette azt a szakadékot, amelyet a fejlődésben az 1795-ös esztendő véres eseményei jelentettek, mégis úgy tüntette fel, mintha ezek a kor egységes vonalát nem zavarnák meg lényegesen.

Szintén elég korán történtek kísérletek arra, hogy ebbe az egységes keretbe a korjelenségek szembetűnő sokféleségét beilleszték. Ha feltételezték is, hogy maga a »felújulás« mozgalma végső fokon valahonnan a nemzeti lét titokzatos mélyeiből indult ki, úgy gondolták, hogy a magunkratalálás nem mehetett bizonyos idegen, fejlettebb irodalmak ösztönző hatása nélkül. Így keletkezett

szintén Toldynál az a felfogás, amely felújuláskori kisebb íróinkat és költőinket négy »iskola«-szerint csoportosította: a »magyarosok« azok, akik a hazai, főként Gyöngyösi-hagyományra támaszkodnak — s velük szemben ott vannak a »deákosok«, »franciások« és a »németesek«. Ezt a szemléletet, amelyet különösen Beöthy Zsolt középiskolai tankönyvei évtizedeken át szélteben elterjesztettek — fejlődő irodalomtörténet-írásunk előbb-utóbb elégtelennek és felületesnek érezte. Hogy a négy skatulya voltaképpen két egymással ellentétes (haladó és »hagyományörző«) irányt takar, arra rámutatott Horváth János, akinek, mint alább még meglátjuk, nagy érdemei és eredményei vannak e forrongó kor szintetikus szemléletének kialakításában. (Horváth célzása után: *A magyar irodalmi népiesség* 35. lap, határozottabban: Farkas Gyula: *A magyar romantika*, 9. lap.) A Horthy-korszakban aztán épp ezek az évtizedek kivételesen kedves vadászterületei lettek a legkülönbözőbb szintetikus kísérleteknek. Persze nem is lehet tagadni, hogy az ellenforradalmi kor ellenforradalmi tudománya is különös gondot fordított erre a korszakra, — éppen azzal az alaptörékvéssel, hogy forradalmat előkészít, felvilágosodott alpmivoltát kérdéssé tegye. Megnyilatkozott ez többek között abban, hogy egyszerre többfelől is elvették Bessenyeitől a korszakkezdes dicsőségét, s odaadományozták pl. a »kis kopasz« Orczy Lőrincnek, akit — ismerve a felvilágosodással kapcsolatos szkeptikus és a parasztkérdésben elfoglalt patriarchális álláspontját, — igazán bajos volna forradalmi utak törésével megvádolni. Mégis szeretném jóelőre hangsúlyozni, s a későbbiekben kissé részletesen ki is fejteni, hogy helytelen volna a Horthy-korszak valamennyi szintetikus kísérletét eleve félretenni, — mintha mind egyazon ellenforradalmi törékvés szüleménye volna, s mintha valamennyi csak hamis eredményt tudott volna elérni.

Természetes, hogy a múlt számos próbálkozása után Waldapfel József könyvében is az a legizgatóbb kérdés: hogyan valósítja meg az ábrázolt korszak szintetikus egységét. Várakozásunknak megvannak nemcsak a tárgyban, de Waldapfel személyében rejlő okai is. Ő maga, az 1772-től 1849-ig terjedő időszakon belül a kezdő évtizedeknek is régi specialistája; filológiai részletkutatásainak számos apró cikk és nagyobb értekezés az eredménye; már a 30-as évek irodalomtörténeti folyóirataiban sűrűn találunk az a nevével. Összefoglaló igénye is hamar jelentkezik, anélkül, hogy a legcsekélyebb engedményt is tenné a kor divatos áramlatának, a szellemtörténetnek. *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830.* c. könyvével meg is nyerte az Akadémia pályadíját; más jellegű, de szintén jelentős összefoglalást végzett Katonamonográfiájában (*Katona József*; 1941, a Magyar Írók-sorozatban). Annnyit azonban meg lehet állapítani, hogy Waldapfel eddigi, különösen 45 előtti működésében rendkívül erősen dominált a személyes kutatószenvédély: a könyvtárakba és levéltárakba, régi újságok és folyóiratok főlánsaiba ásta bele magát; nagy mértékben leköttötte az adatszerezések tisztázása; amivel dolgozott, az jó erős részben maga-föltárta anyag volt. Amit pedig így föltárt és a régebb szakirodalomból kibányászott, az mindig bővebb, gazdagabb volt a szintetikus keretknél. Még az egyetemi előadásairól kiadott jegyzetek is arra vallanak, hogy alkotó módszerében és tudományos fejlődésében harc folyik a filológiai részlet-tudás bősége és a szintetikus egységbenlétés közt, sőt a mindentelmondani-akaráis és az önmérséklés közt is.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy minden tárgyi és személyi nehézség ellenére ma már sokkal nagyobbak a lehetőségei az erre a korra vonatkozó szintézisnek, s aki ezt a célt ma tűzi maga elé, számos kedvező körülmény alapján végezheti sikeresen munkáját. Konkrét hazai szempontok mellett, amelyeket Révai József Kölcsey-tanulmányából merít, igénybe veheti a marxizmus történetfelfogásának erre a korra vonatkozó megállapításait. Engels nyomán, aki össze-függésbe állítja az újkori polgári forradalmi törekvések három nagy hullámát, a mi Bessenyeivel kezdődő mozgalmunk is beleilleszkedik a feudalizmus megdőntésére, a társadalom polgári átalakítására irányuló mozgalmak sorába — s eszmei oldala, kulturális-politikai tevékenységének mozgatója lényegében nem lehet más, mint ami a polgárság általános fegyvere ebben a harcban: a felvilágosodás.

A marxizmusnak ezt az alapvető tanítását teszi meg Waldapfel (mint könyvének címe

is mutatja) a maga szintetikus szemléletének alapelvevé. A kor központi mozgalmának a magyar feudalizmus megdőntésére irányuló törekvést tekinti — ebből következik, hogy az ezt előkészítő eszme-rendszer, a felvilágosodás adja meg a kor kulturális törekvéseinek vezérfonalát, az új felé vívő hajtóerejét. Mindez, alapvetésként elgondolva, oly kézenfekvő, hogy nem lehet vele vitába szállni — s a kor irodalmi jelenségeinek számos tényével bizonyítható. Mindehhez természetesen szükség van arra, hogy a felvilágosodásnak, mint eszme-rendszernek magyar jellegzetességeit kiemeljük. Waldapfel csakugyan ennek szenteli könyve első fejezetét — s rámutat a társadalmi antagonizmusnak azokra a speciális magyar változataira, amelyeknek meg kell mutatkoznuk a szellemi mozgalom színeződésében is. (Bécs gyarmatosító gazdaságpolitikája, ugyanakkor azonban a magát felvilágosodott humanistának álcázó jozefinista politika vonzása éppen a jobb főkre, az udvarral tartó nagybirtokos és hivatali arisztokráciának és a közép- és kisnemességnek ellentéte; az udvar kísérletei arra, hogy a parasztságot a birtokosok ellen kijátssza stb.) A magyar mozgalom legfeltűnőbb sajátága gyanánt mégis a felvilágosodás és a nyelv-művelés szoros összefonódását emeli ki. Sztálin nemzetfogalmára hivatkozva hangsúlyozza, hogy az adott helyzetben, a politikai és gazdasági függés állapotában, a külön területi és gazdasági egység hiányában a nyelvnek és irodalomnak a nemzetvédelést előkészítő szerepe különösen megnövekedett — s a nyelv-művelő mozgalomnak fokozódó lendületet adott II. József germanizáló kísérlete, amelyet a magyar nyelv fejletlen, magasabb funkciókra alkalmatlan voltával akar megokolni.

Felvilágosodott eszmei harc, függetlenségi törekvések és a nyelv-művelésen keresztül való kultúrateremtés összekapcsolása révén úgy látszik, valóban megkaptuk azt a bő szintetikus keretet, amely a korszak valamennyi irodalmi jelenségét képes magasabb egységbe foglalni — természetesen úgy, hogy beolvastjuk, a maga helyére utaljuk az antagonizmus másik oldalát: a felvilágosodás ellenzékét, a feudalizmus védelmezőit is. Ez a tömörítés, jellegét tekintve, nem áll messze a Beöthy-népszerűsítette elgondolástól, mindössze az antagonizmusokat jobban sarkítja, egyébként azonban egy egységes nemzeti mozgalmat lát Bessenyeitől Martini-csékón át Csokonaiig — és természetesen bizonyos formában azon is túl, a 19. század első évtizedeibe átnyúlóan.

Tagadhatatlan, hogy ezen a réven sok minden egységbe rendeződik, — s Waldapfel nyugodtan hivatkozhat arra, hogy pl. Kármán

erős kritikája a feudális Magyarország ellen csak Bessenyei kezdeményezésének felfokozott folytatása, a Bessenyeitől Csokonaihoz vezető szálak pedig nemcsak az eszmék általános továbbterjedésén, hanem közvetlen érintkezésen is alapulnak. Ugyanezt elmondhatjuk Bessenyei és Kazinczy viszonyáról. Az ész, a tudás jegyében kialakuló nemzeti egység programját először Bessenyei fogalmazza meg (»a tudomány az ország minden rendű lakóira kiterjed«), de ennek szolgálatában állnak az akadémiai törekvések, s az emez évtizedekben botladozva meginduló időszaki sajtó is. A világi szintjászás kezdetét sem szabad a levegőben lógva elképzelnünk: az első szervezkedés szoros kapcsolatban van azzal, hogy II. József halála után a nagy reményeket támasztó, de be nem váltó országgyűlés, a nemzeti mozgalom akkori gócpontja, egyideig Budán ülésezett.

Közelebbi körülnézésre mégis kételyeink támadnak a szintézis teljessége és teherbírása felől, —ha a korszak előbb említett tarkaságára visszagondolunk. Waldapfel ábrázolása éles és szabatos, de szintelenebb, mint a valóság volt. Mi is hát az a bizonyos felvilágosodás? »Azok a kiváló férfiak, akik az elkövetkező nagy forradalom számára Franciaországban az emberek gondolkodását tisztázták, maguk is szélsőséges forradalmárok gyanánt léptek fel. Semmiféle külső tekintélyt nem ismertek el. Vallás, természetbölcselet, társadalom, állami rend, minden, ami volt, kíméletet nem ismerő kritika boncolókése alá került. Az ész ítélőszéke előtt a dolgok vagy igazolják magukat, vagy pusztuljanak. Zsinórmértékük volt a gondolkodó ész és ezzel mindent felmérték« (Engels). Azt a magyar fogalmat, amelyre a fenti jellemzés ráillik, nem lehet valami különösen terjedelmesnek gondolnunk; társadalmi bázisa sem lehetett túlságosan széles. A távlat kissé csalóka és megszőpítő: magunk is elképedünk kissé, amikor megtudjuk, hogy a Martinovics-mozgalom kinyomozott és pörbefogott tagjainak száma mindössze 65 volt, s a ki nem nyomozottakkal együtt sem tehető számuk nyolcvan-, száznál többre. Maga a felvilágosodás bizonyára szélesebb hullámokat vert ennél; megbízható adatok szerint a 90-es évek elejére már felnőtt egy ifjabb nemzedék, amely, legalábbis egyes fontosabb művelődési gócpontokon, alapvető eszméit magáévá tette: a felvilágosodás és nemzeti függetlenség kérdései ott forroganak a soproni Magyar Társaság ülésein, s ugyanez lehetett a helyzet azokon az összejöveteleken is, amelyeket Csokonaiék rendeztek Debrecenben. A magyar felvilágosodásnak ez a második hulláma azonban már nem tudott kibontakozni — s hányan

álhattak az első hullámban a kétségtelenül hatalmas Bessenyei mellett?

Nyilvánvaló, hogy irodalmunk nemzeti mozgalma jóval szélesebb volt a felvilágosodott mozgalomnál — mégpedig nem csak olyan vulgáris értelemben, hogy mint mozgalom kiegészítendő utólag az ellenhatással is. Vannak ennek a mozgalomnak olyan tényezői, olyan kultúrateremtő erői, amelyek túlmennek az antifeudális harcon, az észak-kultuszon és a dogmatizmus tagadásán. Tanulságos ebből a szempontból Bessenyei bécsi élményeire vetni egy pillantást. Bizonytalán döntő hatással van fejlődésére az is, hogy szemtanúja a rendek és az udvar közti ellentét kiélesedésének és tudomása van a paraszt-nyugtalanágokról — de legalább ilyen fontosak bécsi kulturális élményei is. Az, amit Sonnenfels színházi reformjában, a franciás színi kultúra kiszorításában tapasztalt, a németnyelvű hazai dráma uralomrajuttatásáért vívott harc közvetlenül is szemléltetően győzte meg őt arról, hogy van valami, amit nemzeti individualitásnak lehet nevezni, ráébredtetten őt arra, hogy a magyarnak ilyen individualitása, más nemzetektől megkülönböztető egyedi kultúrája nincs, de szenvedélyes vágyat is keltett benne, hogy egy ilyennek megteremtésében közreműködjön. Sokkal kisebb arányban, jóval szerényebb szemhatárral, de ilyesmit érezhetett Rájnis József Leobenben, ahol a magyar vers antik metrumra vonásával először kísérletezett, vagy Baróti Szabó Dávid szintén idegen környezetben, Besztercebányán, amikor egy rendtársba fölvetette előtte a kérdést: vajon lehet-e magyarul antik módra verselni.

Azt a sürgető szükségét, hogy nemzeti kultúrát kell teremtenünk, bizonyára szintén a társadalmi-politikai viszonyok teremtették meg, — de ez a törekvés nem állt mindig kapcsolatban a felvilágosodás ideológiájával — anélkül hogy ezáltal reakcióssá vált volna. Gondolok itt elsősorban a kor nyelv-tudományi kezdeményeire, a régebbi magyar irodalom egyes emlékeinek felfedezésére, irodalmi lexikonok szerkesztésére, a történeti dokumentumok rendszeres feldolgozására és a kritikai történetírás kezdetére: mindezekkel kapcsolatban először az ötlik szemünkbe, hogy egy-egy fontos építőkövet raktak a sajátos magyar kultúra alapjaira. Művelői persze többnyire papok — de hát magyar világi tudósok ekkor még alig vannak. Maga Waldapfel fejtegeti előbb említett munkájában (Ötven év. . .), hogy a Budára, majd Pestre helyezett egyetem bizonyos szélesebb alapú koncentrációt indított meg; ez tükröződik a Bessenyei-féle Hazafiúi Magyar Társaság tagnévsorán is.

Hasonlóképpen szélesebb alapon indul és működik első folyóiratunk: a Kassai Magyar Múzeum. A Hazafiúi Magyar Társaság elnöke Orczy Lőrinc lett volna, tagjai közt ott van Bessenyei mellett a piarista Horányi, a pálos szerzetes Ányos és Kreskay; — a Magyar Múzeum munkatársainak szívárványhídja Baróti Szabótiól Gvadányin, Virág Benedeken, Horváth Ádámon át Kazinczyig, Batsányiig és Szentjóni Szabóig ivel.

E szélesebbkörű nemzeti mozgalom társadalmi bázisát éppen abban látom, hogy a kis- és középnemesség ebben a korban nagy általánosságban még nem nemzetietlen osztály és parlajosodása ellenére is van még kultúrateremtő ereje, — éles ellentétben a nagybirtokos arisztokráciával, amelyek sorába a Habsburgok adományozásai folytán addigra vérszerint is sok idegen furakodott be, s amit a neoaquistica elkezdett, azt Mária Terézia céltudatos elidegenítő hadjárata fejezte be, úgyhogy főnemeseink jelentős része ezidőben már sem nyelvében, sem érzéseiben nem mondható magyar-nak. — Persze cáfolatul valamennyiünk emlékeiben Pontyi, az »igaz magyar« alakja jelenik meg: provinciális parlajóságot, csak bibliai iskolázottságot és werbóczi jogász-kodást egyesítve paradigmátikusán egy személyben. Olyan ő, mintha egymagában a vidéki magyar nemesség kulturális sivatárságát, kiszáradottságát jelképezné. De éppen fentemlített hibáival, mint a bécsi Bessenyei szatírájának céltáblája tanulságos. A nemesi osztálynak ehhez a rétegéhez ugyan az igazi reformok óhajítása még évtizedek múlva sem ért le, de a magasabb szinteken már ezidőben csak megjelenik valami tudatosodás. Eleinte idegen erjesztő anyag hatására; Kazinczy jogosan utal a hétéves háborúra, amely alatt a katonáskodó magyar nemesség a mienknél mégiscsak fejlettebb társadalmi és kulturális viszonyokkal ismerkedett meg. Hogy a megyei nemesség köréből verbuválódott testőrség Bécsben ugyanilyen erjedésen esett át, az közismert; Bécsről lévén szó, nem szabad megfeledkeznünk egy másik csoportról: a bécsi magyar főúri nevelők köréről, akik mint szerkesztők stb. rendszerint kapcsolatba jutottak az irodalom-mal. Arról se hallgassunk, hogy a feudális kultúra egyik oszlopa: az egyház is megy át ezidőtájt némi átalakuláson. A II. József-alapította központi papnevelők mint a centralizáló politika eszközei kétségtelenül laizítottak valamit a katolikus dogmatizmuson, s itt-ott igénybevették felvilágosodott eszmék segítségét — ennél azonban fontosabb az, hogy egyháziak részéről olyan kezdemények indulnak meg, amelyek kisebb-nagyobb mértékben egy világi jellegű nemzeti kultúra előmunkálatainak tekinthetők,

anélkül, hogy nyíltan célul tűznék ki a feudális tudatformák lerombolását. Két irányt tartok itt fontosnak: a népi kultúra iránti kezdődő érdeklődést, és a régiség kultuszát, a történelem iránti érdeklődést. Mindkettőnek nagy jövője van a 19. század nemesi-nemzeti mozgalmában, de gyökerei ezekre az évtizedekre nyúlnak vissza. Horváth János utal rá, hogy a jozefinizmus elleni mozgalomnak van egy hagyománymentő és -gyűjtő ága; bizonyos néprajzi érdeklődés bukkan fel; a kis jegyzőkönyvével a fonókat látogató Faludinak megvan-nak a maga utódai. Mindez idegen az olyan típusú író-tehetségektől, mint Bessenyei vagy Kármán; hordozói közt van a felvilágosodásnak ádáz ellensége is — de a mozgalom, amelynek munkásai, mégis előremutató, és olykor össze is tud olvasni a felvilágosodás nyelvművelő és kulturális célkitűzéseivel. Bessenyei és Kármán ahisztórikus, radikálisan újakezdő magatartása nem kizárólagos és nem az egyetlen a korszakban; s először is ennek a gyökeres szakításnak a forradalmi élelől is elvesz egyetmást az a tény, hogy pl. éppen e két írónk nem is nagyon ismerte az addig kialakult magyar irodalmat, könnyű volt tehát vele szakítaniuk. Három egybevágó nyilatkozatot szoktunk ezzel kapcsolatban idézni: Bessenyeiét (»Még magyarul, amint szokták mondani, profánus írók nem is voltak. Hallerbul, ki Telemakhust fordította, és Gyöngyösből álla a világ«), Kármánét (harminc krajcárért megvehetni az egész magyar irodalmat, mert csupa Árgyilus, Kádár vitéz stb. van csak benne — igaz, hogy Kármán ezt a kijelentést egy főúri asszony szájába adja, de érvényesnek gondolja arra az irodalomra, amely a múltból ránk hagyományozódott) és Csokonaiét, aki (a Tempefői-ben) csupa ponyvát sorol fel régi irodalmunk gyanánt. De van más tudat, más ismeret is a múltrol: Révai Miklós Faludi Ferenc munkáit adja ki, Ráday Gedeon Zrinyiért lelkesedik, Rájnis (a 19. század elején) Apáczai Enciklopédiájának második kiadását gondolzza stb. Baróti Szabóék (időnkint még kétnyelvű) verselésében az előző kor latin epikus gyakorlata, a jezsuita barokk él tovább megmagyarosodva s átvezet Virágon át Berzsényihez és Vörösmartyhoz. Ez a szélesebb nemzeti mozgalom nem érvényesül eléggé Waldapfel szintézisében; ez a szemléletében jelző hiba sugárzik ki abban is, hogy a kort teljesen elszakítja a múlttól, nem méltat belőle egyetlen szílat sem, amely a jelenbe átvezet. Nemcsak arra a magyar irodalom fejlődésében többször megismétlődő jelenségre gondolok, hogy az, ami a múlté, egy alsóbb, mint egy irodalomalatti rétegbe szorítva, lesüllyedve él tovább az új jelenségek hátteré-

ben ; ez természetesen Bessenyei és Csokonai korára nézve is jellemző — Arany János utal már a tanulatlan alkalmi költők garázdalkodására (vö. Csokonai előszavát az Alkalmatosságra írt versekhez) — ott bujdoklik a Gyöngyösit folytató lapos, krónikás epika a Gáti Istvánok, Etédi Sós Mártonok alkotásaiban, — hanem arra, hogy pl. szerves átfejlődés van az iskoladrámák, az iskolai színjátás — és az elsőként létrejött világi színtársulataink működése között. — Mármost fontosnak tartom azt, hogy a szélesebb nemzeti mozgalom keretei között még friss, el nem kopott nemesi kultúrateremtő erőik jutnak szóhoz, s látszólag még az egyház is kiveszi részét a mozgalomból ; a valóságban arról van szó, hogy a szerzetesrendek állománya ebben az időben nagy mértékben frissült fel kispolgári és paraszti elemekkel.

Az elmondottakból körülbelül az is következtethető, hogy a feudális parlagiság, főként a feudális tudatformák elleni harc és a nemzettévalás előkészítése e korban nemcsak egy fronton, ti. nemcsak az északkeleti és az ideológia terén folyik. Maga a felvilágosodott eszmekör, aztán a nemzeti kultúráért folytatott harc komoly érzelmi erőket is szabadít fel, — s számos esetben erőes lírai hátteret ad a mozgalomnak. A szembeütköző eseteket maga Waldapfel ismerteti. Már első fejezetében szól arról, hogy a kor irodalmának mély hazafias patosza van ; kiemeli a haladás híveiben megnyilatkozó egyetemes emberi együttérzést. Különösen behatóan elemzi az érzelmességnek, az érzelmek uralmának azt a változatát, amely jellegzetesen ennek a századnak a gyermeke, amely a tárgyalt évtizedekben a magyar szellemi életen is áthullámzik — ti. a szentimentalizmust. Megítélésben jellegzetesen megmutatkozik ábrázolásának, módszerének kiválósága. Kiből indul abból, hogy a szentimentalizmusban is a feudalizmus bilincsei ellen való lázongás jut kifejezésre érzelmi síkon, a tiltakozás a hanyatló arisztokrácia erkölcsé, az udvari élet felületes galantériája ellen ; híveiben az élet szépségei, az új világ iránt érzett lelkesedés ütközik bele a társadalmi-születési megkötöttségek korlátaiba (Anyos, Dayka). De rögtön kielenzi a mozgalom hiányosságát is : aki szentimentális, az lemond a rációról, szakít a racionalizmussal, tehát lemond a társadalmi harcokról, az éles bíráló magatartásról is ; a szentimentalizmus végkövetkezménye a társadalomtól való elvonulás. A szentimentalizmusban a felvilágosodás kritikai szelleme mintegy önmaga ellen fordul — mondja Waldapfel. A szentimentális megalkuvás és tehetetlenség együttjár az érzelmek kultuszával, mint

Kármán Fannija mutatja, akivel kapcsolatban Waldapfel a feudális megkötöttségek és áterkölcös elleni harc egyik fő színteréül a családi élet, a házasság viszonyait említi meg.

De ha a korszak érzelmi hajtóerőiből az egyes írőkkel kapcsolatban csak ennyit látunk meg, akkor magunk is közeljárunk az egyoldalú racionalizmushoz. Nem akarom az irracionalizmust mint világnézetet, mint az ész vezető szerepének tagadását és nyílt rombolását, — azt az irracionalizmust, amely a Horthy-korszak szellemtörténetének kezében (a preromantika jelszavával) mindenütt feltalálható, mindent magyarázó csodaszer lett — szóval nem akarom mindezt korszakunkba visszacsempészni, s nem akarom rajta keresztül a felvilágosodás nagy szerepét kétségessé tenni. De ha a koráramlatok nagy mezejére állok, mégiscsak azt kell mondanom : nincsen nemzeti mozgalom emocionális, (hogy ne mondjuk : irracionális) mozgatók nélkül ; sem a felvilágosodott »eszmék«, sem a társadalmi erők nem képesek nemzetet létrehozni érzelmi áttételek nélkül. Waldapfel nem méltányolja eléggé a kornak ezt a kollektív emocionális atmoszféráját, amely megnyilatkozik nemcsak az avultnak, az idegennek, a zsarnokinak a gyűlöletében, — hanem pozitíve a népi sajtóságokhoz való ragaszkodásban, a történelmi emlékek kultuszában, a nyelv fokozott ápolásában, bizonyos oldalról az eredetiség megkövetelésében — és még sok mindenben.

Persze az irodalomtörténetirőt az emocionális elemek inkább csak akkor érdeklik, ha költészet lesz belőlük. A felvilágosodás kora ebből a szempontból is elég hálás terület, mert bő változatossággal termi meg a kisebb-nagyobb költő-egyénségeket ; a költő-egyedek érzelmi telítettsége, lírai hangoltsága a koron belül is mintha növekedne : az öregekhez, Orczyhoz, Bessenyeihez, Gvadányihoz képest az ifjabb, második nemzedék : Anyos, Dayka, Kármán, Szentjóni, Batsányi szubjektívebb, melegebb, közvetlenebb, helyell-közvet emberibb is. Ha tehát helytelen volna is irracionális mozgalomról beszélni, fel kell tárunk ezeket a költő-egyénségeket érzelmeviláguk egységében is. Waldapfel ábrázolásának itt van a legkritikusabb pontja. Az a fonal, amely nála ezeket a költő-egyénségeket egységbe rendezi, az az alapvető magatartás-forma, amelyből művüket levezeti, a lázadás a feudalizmus ellen. (»Csokonai költészetének legmélyebb mondanivalója a feudalizmus elleni harc.« 252. lap.) Nagyon szépen, gondosan mutatja meg ennek a lázadásnak sokféle változatát, de Bessenyeitől Csokonaiig mindig az az érzésünk : látjuk, hogy mi ellen

lázadnak, de kevésbé, homályosabban látjuk: ki-mi az, aki lázad. Pedig éppen itt volna alkalom a költő-egyéniségek finom árnyalatait lírájukon vagy lírai gyökereiken keresztül bemutatni. A külső lehetőséget meg is teremti Waldapfel azzal, hogy a nagy költő- és író-egyéniségeket a kor általános áramlatainak ismertetése után, portré-szerűen, külön fejezetekben tárgyalja. Ennek ellenére a konkrét tárgyalás során az egyes költő-egyéniségek kissé leszűrkülnek, alkotásaik illattalan virágokként tárulnak elénk, jelölül annak, hogy még most sem nőttünk ki egészen a marxista irodalomszemlélet gyermekbetegségeiből; de ez a fogyatékoság bizonyos mértékben visszahárul Waldapfel tehetségének és érdeklődésének eredendő különösségére. A halódó társadalmi viszonyok nyűgéből mindig az egész ember igyekszik szabadulni, az ember, aki teljes emberi életre vágyik, azt követeli, azért sóvárog, — aki miután hitét a régi eszmékben elvesztette, új eszmék rendszerében keresi a bizonyosságot. Ennek az embernek, ennek a sóvárgásnak és keresésnek, a teljes emberiség ideiglenes megvalósulásának korszakos és egyéni változatai érdekelnek bennünket.

Waldapfel könyvének Bessenyeiről szóló fejezete valóban mesteri munka; tömör összefoglalásban adja az életpálya szakaszait, eszmei szempontból mélyrehatóan és világosan elemzi a főműveket. Ágásban a görög történeti tárgyon keresztül megtalálja az aktuális magyar társadalmi feszültségeket; a röpiratokat, mint a nemzeti mozgalom fontos dokumentumait, kultúrpolitikai céltűzéseikben méltatja. Sok mindent megtudunk a bölcselkedő, gondolkodó Bessenyeiről is: a szenzualizmusból indul ki, közel jut a materializmushoz, olykor agnosztikus nézeteket hangoztat, s végülis Robinetnek az ellentétes erők egyensúlyát hangoztató nézeteiben talál valamelyes megnyugvást. Íme, így alakulnak Bessenyei filozófiai nézetei. De azt, ami ebben az alakulásban a tételbe foglalható nézetek mögött valóságos emberi, csaknem lírai, s így költői-művészi tartalom, ami ezt a páratlan szellemet oly közel hozza hozzánk, Waldapfel mindössze egy-egy szóval vagy félmondattal jelzi, bizonyosságául annak, hogy észrevette ugyan, de nem látta meg igazi helyét az egyéniség és a pálya egészében. Egy helyen (146. lap) említi Bessenyei igazságkeresését, alább (148.) »végzetes szenvedélyét«, a »tanulás és írás útján való tanítás ellenállhatatlan vágyát«. Igen, az irodalomtörténetész számára éppen ez a fontos a filozófus Bessenyeiben: az eszmék mögött az az út is, amelyen hozzájuk eljut, a harc, amelyet értük folytat. Bessenyei is úgy nőtt fel a magyar protestantizmus dogmatizmusában, mint ezen

meg ezren a kortársai — s dogmatikus hitének összeomlása felvilágosodott olvasmányainak hatása alatt volt olyan jelentős élmény életében, mint az, amikor az új magyar kultúra megalkotásának szükségességére ráébredt. Bölcséleti útját nem is a megtalált igazságok jelzik, hiszen keveset talált, s amit talált, azon is érzik mindig a kénytelen megnyugvás fanyarsága — hanem sokkal inkább valami elszánt viaskodás az igazságért; a vallások, törvények, szokások, világnézetek tömkelegében ámuló és sodródó ember kétségbeesése és folyton megújuló kísérletei arra, hogy a helyesét, a kétségtelen bizonyosat megragadja. Ez a Bessenyei olykor megdöbbenőt hangokon szólal meg, aminőket magyarul mástól alig hallottunk. »Gyere vissza még bujdosni a földnek lármás színén; keressünk rajta, ha lehet, olyan nemzetet kettőt, melynek ugyanazon szokásai, erkölcei és törvényei volnának.«... »Erkölc, vallás, szokás, törvény, békeség ezer meg ezer hányattatások alá vannak a romlott emberi természet miatt vetetve.«... »Nézzed a földnek lakosát, nézd, mit cselekszenek az ember-hangyák itt, a teremtésnek homokdombján, hol egymáson pezsegnek... Mikor a világnak örökistene emberi nemünket bűneink sárjába bugyborékolni látta, elfordult tőle, a közönségcs (= általános) gonoszság fellegekre gyűlt felettünk, és elrekesztett általa igazság, védelem e földtől, — mind ég, mind föld magukra maradtak. Az emberi dühösség ekkor meggyújtja fátyláját a setétségbe, lármát fúj és száz nemzetségeket kiált össze fegyverre, hogy e földnek színét szaggassa.«... Amikor a nagyváradi börtönben raboskodó gonosztevőket meglátja: »Ezen emberi kép alatt élő fenevadak rémítő bűneiket vasban vonszolván előttem, azon kezdetem elmélkedni, hogy köztem s köztük a különbséget mi teszi? Természet, ország törvénye, vallás, lelkiismeretnek igazsága, emberiség, becsület, szánakozás, mely dolgoknak ezen emberfenevadakban semmi nyomok nem találtak, fejemben mind összezavarodtak. Gondolat-tenger áradt fejemre. Lehetetlen volt nyugodnom, míg le nem írtam.« (A bihari remete.) Kissé vulgarizálunk, irodalmi szempontból legalábbis, ha mindezekre az »agnoszticizmus pecsétjét vagy más ehhez hasonló bélyegzőt ráítunk.

Hasonló módon dicsérhetnénk és kifogásolhatnánk a Batsányiról szóló fejezetet. Itt kissé nehezebb dolga is volt Waldapfelnek, hiszen Batsányi pályakezdésének, 1795 előtti politikai nézeteinek alapvető tényeit kellett tisztázni. Például hadd idézzem csak azt, hogyan emeli ki, hogy a sokat emlegetett »A franciaországi változásokra« című vers, bár a Bastille lerombolásának és a sikeres belga

felkelésnek visszhangja, még a nemesi ellenállási mozgalom eszmekörében marad, tévedés tehát benne a magyar feudalizmus elleni támadást látni. — Mégis, a kitűnő elemzések ellenére azt kell mondanunk: úgy érezzük, hogy maga Batsányi, a politikai, hazafias lírikus nincs eléggé előttünk ezekben az elemzésekben. Valamit megsejtünk hatalmas temperamentumából, háborgó indulataiból — de nem lép elénk eléggé az ő személyes érdekelttsége, a »most vagy soha«, a sorsforduló feszítő, sürgető élménye, amelynek mását csak Petőfiben látjuk újra; az a Batsányi, aki várja, lesi a politikai híreket, mert minden idegszállával érzi a korfordulót, hogy magát annak közelgő hullámaiba belevesse. (A »most vagy sohasem« egyik prózai levelében szerepel, a nyelvfejtéssel kapcsolatban; a »Levél egy régi várból« versben általánosítja: »Fut az idő, később késő lesz minden igyekzet. . . Helyre nem állandó kárunkon akkor epedni, Amikor isten nem tud rajta segíteni többé.«)

Hasonló szempontokból kissé halványak a Csokonai-fejezet egyes részei is. Waldapfel megint erősebb a gondolati tartalom, mint a lírai magatartás elemzésében. Tudjuk, az ő személyes érdeme az, hogy Csokonai életművének felvilágosodott tartalma oly tisztán áll előttünk; a fiatal Csokonait az ő korábbi tanulmánya és itteni fejtegetései nyomán látjuk a magyar fölvilágosodás legnagyobb költőjének. És mégis van egy-két lényeges vonás, amelyet Csokonai képéhez magunknak kell hozzáadnunk. A fiatal Csokonairól kevés azt mondani, hogy szatirikus; éreznünk kell a korai prózai dialógusoktól a Békaegerhárcig ennek a szatírának az olimpiai fölényét, a friss költői tehetség szellemének lényegbetaláló biztonságát, amellyel a megtámadottnak szinte élete-haláláról képes dönten. Az említett korai művekben közös szemléleti eszköz az állapotperspektíva; — ha majd a komikum és a szatíra történetét megírjuk, Csokonai jó példája lesz annak, milyen művészi hatásokat lehet elérni azzal, ha azt, ami emberi, ilyen idegen szemléleti síkra vetítjük át. Hogy a nemesi felbuzdulást hiúnak és üresnek lássuk, a tollait féltő kócsag szemével kell nézünk. — Marxista irodalomtörténetírásunk mintha szégyellné, s nem igen tud mit kezdeni Csokonai költészetének vaskosan komikus, olykor obszcén elemeivel; ahol teheti, igyekszik bennük valami szatirikus elemet felfedezni. Baróti Dezső Dorottya-interpretációja a fő példa erre (Irod. 1952.). Pedig az esztétika klaszszikusai tudták, hogy van határ a szatíra és a tiszta komikum között, s ha a tiszta komikum elszigetel is az aktuális társadalmi harcoktól, mégis igaza lesz Hegelnek, aki a nevétségben a szellemi szabadság, a dolgok és

önmagunk fölé való emelkedés diadalmat megnyilatkozását látja (»die lachende Seligkeiten der Olympischen Götter«). És végül: milyen könnyed, csodálatos ötvözet az, amit Csokonaiban szimplán csak »életöröm«-nek nevezünk! Van benne valami rokokóra emlékeztető finom szenzualizmus, de naivabb, frissebb változatban, rokon népdalaink érzéletes képiességgel; csakhogy e mögött az egészséges naivság mögött ott érzünk egy hatalmas intellektust, egy páratlan műveltséget, oly módon, hogy az érző és érzékelő lélek az életet is a maga kultúráján keresztül élvezi, benyomásait mintegy a tudásán, a műveltségén, az igényein átszűrve teszi könnyűvé, bájosá, harmónikusá. A sok példa közül éppen a »Háfiz sírhalma« kínálkozik legelőször:

Most nyílnak a virágok,
A rózsza mint királyné
Űl tarka trónusában
S a nárciszok körülte
Fennállva udvarolnak,
Tulipántok és kükörcsök
S jácintusok borúlnak
Királyi zsámolyára,
S a szép tavasz felette
Kék kárpitot lobogtat. . .

Ezek az »édes érzések«, az életnek ez a művelt, okos élvezése, aztán a fölényes szatíra, a vaskos komikum, hozzá a plebejus költő reális valóságsemlelete, a felvilágosodott gondolkodó tépelődése az emberi haladás kérdéseiről: ez mind együtt az igazi Csokonai. Nem irracionalista, éppen úgy mint Kármán sem az, Anyos és Dayka sem az; hiszen az »érzékenységek« uralmából egyiknél sem lesz romboló szenvedély, s az érzelmeik gazdagságába való elmerülést nem engedik az »okosság« elleni lázadásra fajulni — de nem is racionalista, vagy pusztán csak felvilágosodott költő; több annál: egész ember.

Még egy oldal van, amelyről Waldapfel szintézisét meg kell vizsgálnunk. A Horthy-korszak irodalom- és kultúrtörténetének kedves torzítása volt az, amikor Bessenyeit és a felvilágosodást, pláne a jakobinus mozgalmat egész eszmevilágával a magyar társadalomtól idegen, gyökértelen, mesterségesen átpántált jelenségnek minősítette. Waldapfel az első fejezettől fogva nagy gondot fordít annak kimutatására, hogy a magyar társadalmi fejlődés Bessenyei korában már megérett ezeknek az eszméknek a befogadására: a gazdasági-termelési viszonyok annyira fejlődtek, hogy időszzerűvé vált a harc a feudális berendezkedés ellen. Valóban mindent meg kell tennünk, hogy ezen a téren a polgári aknamunkát ellensúlyozzuk — noha,

mint fentebb már kifejtettem, óvatosaknak kell lennünk a mozgalom kiterjedésének, valóságos osztályalapjának megítélésében.

Vizsont azonban, Waldapfel ábrázolásán túlmenően, más viszonylatban mégis föl kell vetnünk az »eredetiség« és az idegen virágok, a spontán hazai fejlődés meg a kölcsönzések alternatíváját. Magukat az idevágó jelenségeket jórészt Waldapfel is megemlíti: ilyen az antik metrum meghonosítása, az ún. nyugateurópai verselés kialakítása; Bessenyei törekvései elbeszélésben és drámában bizonyos magyar stílusváltozat és társalgási tónus kialakítására, — a Gálánt levelek-ről maga mondja: próbára írta, hogy magyar nyelven lehet-e így módon írni. Magasabb fokon megismétlődik ez néhány évtized múltán Kazinczy nyelvújító programjában, amikor irodalmunk akkori helyzetében a művészi fordításokat, idegen stílfajok meghonosítását tartja a fejlesztés legcélszerűbb eszközeinek, hivatkozva a képzőművészeti kópiákra: gipsz-szobormásolatokra és olaj-festménymásolatokra. Másjellegű, de szélesebb elvi alapon idetartozik az, amit az időben »magyarítás«-nak neveztek és széltiben gyakoroltak: ez nem stílust, nyelvet, formát ültetett át, hanem tartalmat, cselekményt, jobb esetben életanyagot, ti. egy idegen regényt, drámát úgy ültettek át magyarba, hogy a szereplők nevét, a helyszínt és egyéni külsőségeket magyarosították, a mű tartalmát magát azonban érintetlenül hagyták. (Századunkban ezt az eljárást rendszeresen alkalmazták színházi ügynökségeink az ún. exportdrámáknál.) Így magyarította Dugonics Voltaire Zadig-ját, — sőt maga Kazinczy is adózott a kor-szellemnek, Bácsmezeijével. De a cél nála mégis a nyelv- és stílusfejlesztés volt; így emlékezik meg könyvecskéje sikeréről: »Az ország elsőbb tisztviselői összegyűlének Rádaynénél Budán s felolvastatták a könyvet, hogy abból lássák, hová fog emelkedni nyelvünk. . . Akik idegen literatúrák produktumaihoz szoktatták ízlésüket, úgy hittek, hogy minden írónk közt én vagyok az az egy, akit olvasni tudnak.«

A fenti jelenségekben megnyilvánuló, a maga idejében hevesen fölvetett és vitatott problematikát Waldapfel nem miltatja eléggé és nem használja ki a benne rejlő szintetikus lehetőségeket. Megbosszulja itt magát az, hogy a korszak ábrázolásában rengeteget átvesz ugyan a polgári irodalomtörténetírás filológiai eredményeiből, szintetikus eredményei elől azonban egyetemlegesen elzárkózik. Közlelebből Horváth János felfogásáról van itt szó, amelyet legtüzesebben egyetemi előadásaiiban fejttett ki. Az 1772-vel kezdődő fejlődésben Horváth három nagy ütemet különböztet meg: a nyelvi magyar-

ság, a tárgyi magyarság és az ízlésbeli magyarság ütemeit; az elsőbe beleesik a felvilágosodás kora, sőt a 19. század két első évtizede egészen, a második nagyjából azonos a romantikus korszakkal, a harmadik a Horváthtól nemzeti klasszicizmusnak nevezett Petőfi—Arany-virágkorrall. Tudjuk, Waldapfel maga is utal rá, hogy néhány írónknál (pl. Kármán) már a mi korszakunkban felmerül az a követelés, hogy az írók fordítások és magyarítások helyett adjanak magyar életanyagot, tükröztesék a hazai életet. Ez a követelmény arat ugyan egy-egy jelentős diadalt, pl. Gvadányiban és Csokonáiban, de Kazinczy kiszabradulása után megint proklamálja azt az elvet, hogy értékes »originálok« alkotására fejletlenek vagyunk, tehát fordítsunk, — mindaddig, amíg végül legbensőbb hívei is (pl. Kölcsey) ellene lázadnak. A tárgyalt korszakban azonban az eredetiségre törekvés még a mai értelemben nemcsak azért nem bontakozhat ki nagyobb erővel, mert annak a kornak más felfogása volt az eredetiségről: szélső esetben a pusztá magyarnyelvűséggel azonosította, hanem főként azért, mert általánosan uralkodik az, amit Horváth János nyelvi szempontú irodalmiságnak nevez. Ez annyit jelent, hogy a kor uralkodó jelszava a nyelvmentés, nyelvújítás, nyelvfejlesztés, és hogy írónk, költőink jelentékeny része az eredeti, hazai életanyag tükrözésénél fontosabb, elsődlegesebb feladatnak tartotta fejlett irodalmak nyelvi-stílusbeli, formai vívmányainak meghonosítását, adaptációját, illetve nem tartotta fogyatkozásnak azt, hogy ez a formai adaptáció lényegében idegen, többnyire nem is magas színvonalú életanyag tükrözésén keresztül megy végbe. Még Bessenyeinél is nagyon kétséges az, amit Waldapfel állít, hogy »A filozófus«-ban nemcsak Pontyin, hanem a többi szereplőn keresztül is magyar életet akar tükröztetni. Talán csak egy társalgási és magatartási tónussal próbálkozik. De aztán már a mozgalom megindulásakor nemcsak Bessenyei lép fel, hanem Báróczi is, akinek a koszorú-jára Kazinczy akar törni, mert Marmontelfordítását korszakos jelentőségűnek érzi. Irodalmunk felvilágosodáskorabeli fejlődési szakasza különös helyzetet teremt a tartalom és forma viszonyában; olyan kísérleteket folytat, amelyek, ha nem ebben a történeti helyzetben következének be, egyet jelentenének a formalizmussal. Ti., mint mondtam, van egy vonala ennek a fejlődésnek, amely számára nem a mondánival az elsősorban fontos, azt könnyűszerrel veszi át készen — hanem egy formai eszköz kifejlesztése, egy nyelvi-verselési hangzat megszólaltatása, egy stílusfaj meghonosítása a magyar nyelvben. Harmad-negyed-

rangú költők lépnek fel; különösen a »Ráday-nem«-ben (a mértékesrímes verse-
lők) játszadoznak kölcsön-élményekkel; ere-
deti mondanivalójuk nem mindig van, de
hajlítják a nyelvet, a verselést. Ezen a réven
előbb fejlődik ki egy bizonyos forma- és
stíluskincs a magyar lírában (valamennyire
a prózában is), csak azután születnek meg a
nagy költők, akik lelket öntenek az átvett
és továbbfejlesztett formákba. A »Tempefői«-
ból megtudhatjuk: milyen kortársköltőkért
rajongott a fiatal Csokonai: Horváth Ádám,
a fordító Péczeli, Rájnis Magyar Virgiliusa,
Szentjóni Szabó, Baróti Szabó, Révai, Bes-
senyei; egyrésztükben nyilvánvalóan az új
forma, új hang felszabadító hatását
érezte.

Nem érdektelen talán megfigyelni: ho-
gyan hangzik össze ezen a ponton a magyar
fejlődés az európai irodalmak (különösen a
német) századközépi helyzetével. A 18. szá-
zad első kétharmada nyugaton: a klasszici-
zálás időszaka. Nem teremtő, hanem ismétlő,
utánzó korszak; nem az élmény, nem a
mondanivaló a fontos, hanem a forma, annak
variálása, a vele űzött játék. Előbb a gáláns
költők, aztán az anakreontikusok (a Gleim-ek
és Uz-ok), francia földön a klasszikus epi-
gonok időszaka ez. A műfajnak, a stílizálás-
nak, az utánzásnak erre a kultuszára rezo-
nál a mi Bessenyei-utáni magyar fejlődé-
sünknek egy jelentős ága, mert a magyar
helyzetben ugyanerre a fázisra van szükség
és lehetőség. Verseghyt, Szentjónit, Anyost
jobban csábítja ez a formalista irodalom,
mint azok a nagy teremtő egyéniségek, a
Herderek, a Goethék és Schillerek, akik
német földön a klasszicizálás helyén nagy
költészetet és irodalmat teremtettek. A for-
mai harc és fejlődés, az esztétikai bővülés
szempontját végig lehet vezetni az egész
korszakon — s akkor talán szóhoz jutottak
volna a kor nem nagyszámú, de mégis jelen-
tős esztétikai törekvései is. Persze akkor
tisztázni kellett volna a »klasszicizmus«-
nak erre az időre szabott fogalmát (Bessenyei,
Horváth Ádám eposzai, rokokó-líra), ilyesmi-
ről csak egyszer van szó, futólag (a 82.
lapon), több szót kellett volna ejteni Ver-
seghyről, — és semmiképpen sem lett volna
szabad mellőzni Kazinczyt, legalábbis pályá-
jának 1795 előtti részét.

Az ily módon megrajzolt fejlődés előteré-
ben kapták volna meg különös súlyukat azok
a realista törekvések, amelyeket Waldapfel
az egyes írónál finom érzékkel bemutat.
A »nyelvi szempontú irodalmiság«, aztán az
eszmei harcok szolgálatában álló publicisz-
tikai irodalom túlsúlya nyomatékosan vetik
fel e korban a realizmus problémáját — a
szépirodalmi műfajokban. S Waldapfel ki-
egészítése gyanánt itt megint fel kell eleve-

nítenünk Horváth Jánosnak egy nézetem
szerint igen termékeny megállapítását. Vala-
mely kor irodalmi termésének vizsgálatában
nem szabad mellőzni azt a szempontot:
mit tartottak akkor irodalomnak. Ismeretes,
hogy a régebbi századokban latin szóval
»literatúra«-ról beszéltek — de ez a szó nem
volt egyjelentésű a mai irodalommal. Bele-
értették a tudományt is, sőt elsősorban azt
értették rajta; a szépirodalom háttérbe
szorult, s ha tekintélyre tartott számot,
valamilyen erkölcsi vagy pláne vallási céllal
kellett igazolnia létjogosultságát. Ezért köve-
tel Bessenyei az új korszakban az irodalomtól
világiságot és poétaságot. Nos, a »literatúra«-
nak ez a régi konglomerátum-fogalma még
él ugyan, sőt éppen a nagyközlöny mutatható
ki továbbélése; magánál Bessenyeinél is,
aztán Kármánnál, aki elvi írásaiban még nem
emeli ki eléggé a szépirodalom önállóságát.
Mindezek ellenére a felvilágosodás kora a
»literatúra« felbomlásának időszaka, amikor a
konglomerátumból önállóan kezdenek ki-
bontakozni a szépirodalom és a szaktudo-
mányok (legszembeütőbbben a történetírás).
Mint láttuk, az önálló szépirodalom meg-
alkotása először egy csomó nyelvi-formai
problémát vetett föl. De a harcos korban,
a feudalizmus elleni támadások idején föl
kellett merülnie a realizmus igényének is.
Ez rejlik éppen az »eredetiség« követelése.
mögött is. Persze a műfaji keretek nem egy-
értelműek; az esztétikai valóságtükrözés
elsősorban a szépirodalom hivatása, de az
utat hozzá Bessenyei és Kármán leleplező,
a kor társadalmát átvilágító publicisztikája
törte meg. Aztán meg ez az igény nem is
mindentűt ugyanazon forrásokból táplálko-
zik. Csúcspontjain szoros kapcsolatban van
a felvilágosodással s a valóság tükrözéséből
áthajlik a valóság alakításába (Kármán,
Csokonai) — másutt, mint Gvadányinál,
van egy kis kellékgyűjtő jellege; a népi és
történelmi jellegzetességek megfigyelése és
lerögztítése velejár a nemzeti individualitás,
a kulturális önállóság kultuszával. A realiz-
mus sorsa aztán a továbbiak során is egybe-
olvad az eredetiségért vívott küzdelmek-
kel. Az már a fejlődés későbbi üteméhez
tartozik, hogy a küzdelemből végül is
eredetiség romantikus változata születik meg.

Bírálatomnak, mint talán minden bírálat-
nak, megvan a kényszerű perspektívus
torzítása. Nagyobb teret engedtem kifogá-
saimnak, kiegészítéseimnek, mint a jó olda-
lak kiemelésének és dicséretének. De az
alapos elemzéssel is csak a könyv jelentőségét
akarom hangsúlyozni. Hadd tegyem hozzá
még külön nyomatékkal, hogy Waldapfel
könyvét kifogásain ellenére is kiemelkedő-
nek, tudományos életünk nagy nyereségé-
nek tartom. Marxista irodalomtörténetírá-

sunk először tesz kísérletet arra, hogy egy egész korszakról szintetikus képet adjon. A kép a jelzett fogyatékoságok ellenére is tartalmas, szabatos, világos; dicséretre méltó adatainak bősége, az elemzések meggyőző volta, a tagolás világossága, a szerző stílusának tömör kifejezőereje. Külön kell még befejezésül szólni a könyv fölépítéséről, helyesebben a szintézis megismerkedésének újszerűségéről. Waldapfel az anyagát két részre osztja. Előbb a kor irodalmi-eszmei áramlatait ismerteti (felvilágosodás, nemesi ellenállás, nyelvmevelés, szentimentalizmus stb.), ezekbe a fejlődési fonalakba olvastja bele a kisebb írókat; a nagyok pedig:

Bessenyei, Batsányi, Kármán, Csokonai, Fazekas, a könyv második részében külön portrékban szerepelnek. Erre a korra alkalmazva a megoldást jónak tartom; ez az a mód, ahogy a korszak már említett tarkaságát tudományosan rendszerezni tudjuk. A járatlanabb olvasónak talán olykor időzavara támad, egyébként azonban Waldapfel az egyének ismertetésében sem hanyagolja el azokat a szálakat, amelyek az egyetemes fejlődéshez kapcsolnak. Kívánatos lenne ezt a szerkesztést más korokon is kipróbálni s az egyéni portrékon túl valóban irodalmi életet is ábrázolni.

Barta János

MIKSZÁTH KÁLMÁN: JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS KORA

Művelt Nép Könyvkiadó Budapest, 1954.

Mikszáth Jókai-életrajza olyan momentum a Jókairól szóló irodalomnak, amelyet ma sem lehet kikerülni az irodalomtörténet iránt érdeklődőknek. Sőt, nehéz úgy írni Jókairól, hogy egy-egy esemény rajzában, az író lelki életének kifejtésében ne toduljanak a mai toll alá a Mikszáth tömör, plasztikus megfogalmazásai, nem mindennapi ítélerőre valló, s minden tudományos nagyképűséget mellőző magállapításai. Egyszerű dolog ezt észrevenni és kimondani. De fogóssá válik nyomban a kérdés, ha felelni akarunk, elemző módon arra, miért is hat ránk Mikszáth műve ötven év távolából annyira, amikor egyes negatívumai oly szembevetődnek.

Hiszen Mikszáth az esztétikai elemzésről lemond, már a címadása is hangsúlyozza, hogy nem a költő munkásságáról, hanem »életéről és koráról« lesz szó. Meglepő volt ez a század elején, amikor Gyulai Vörösmarty-monográfiája volt az életrajzok mintája, s a regényes életrajzot hírből is alig ismerték, de szokatlan ma is, hiszen ma meg Illyés Gyula Petőfije a reprezentatív szépirodalmi életrajz, amely beható velemzésével különösen kitűnik. Igaz, Mikszáth kitűnő kalauz a száztíz Jókai-kötet erdejében, felismeri a kevésbé emlegetett, vagy éppen másodharmadrendű művekben is az értéket. A novellák hosszú sorából például alig említ néhányat, de a »Mégsem lesz belőle tekintetes asszony«, »Az egyhuszasos lány«, vagy »A három királyok csillaga« nem kerül el a figyelmét, s külön hangsúlyozza az egyébként gyenge »Mi lengyelünk« kuruzsló paraszt-asszonyának pompás figuráját. Jó érzékkel válogat a gazdag termésből; találoan emlegeti a gyengébb művek között a »Lenci fráter«-t, a »Három márvány fej«-et és az »Utazás egy sirdomb körül«-t. De akkor is igazza van, amikor Gyulai maró bírálata ellenére védelmébe veszi a Petőfiről szóló romantikus

melodramát. »A holt költő szerelmé«-t. Általában esztétikai szempontból nagyon jelentős volt a maga idejében Mikszáth megértő ítélkezése a Jókai perben, amely a Gyulaiéktól és Péterfyéktől figyelemre nem igen méltatott írói erényeket megfelelő megvilágításba helyezte. Ebben a tekintetben különösen Jókai költőiségének hangsúlyozása fontos, mivel ezt Gyulai többnyire tagadta, vagy romantikus póznak tartotta. Persze Mikszáth ítélkezéseivel is vitába lehetne szállani nem egyszer, hiszen mai szemmel nézve erősen túlzottnak látszik az a lelkesedés, amellyel a »Janicsárok végnapjai«-ról vagy egyes őregkori regényekről nyilatkozik, de igazában nem ez a baj.

A hiba ott van, hogy olyan esztétikai törvényszék az övé, ahol a helyes ítéletek tömönatokba, gyakran teljesen általánosságokba szorúlnak, de a vádlott és a közönség többnyire hiába tudakozódik: az ítéletnek nincsen indoklása. Képzelt ellenfelünk erre azt felelhetné, hogy Mikszáth nem tudományos monográfiát akart adni, hanem regényes életírást, s az effajta munkáktól nem lehet azt elvárni, hogy pedánsan végighaladjanak az író összes valamire való írásain. Nem is! Még csak azt sem várjuk, hogy akár Jókai tíz munkáját is analizálja a szerző, csak azt, hogy egy-kettőbe elmerüljön, s bármily szubjektíven, bármennyi teret engedve a szépirodalmi, novellisztikus feldolgozásmódnak, de részletesen beszéljen róluk. Ez egyszer — egyetlen egyszer — megtörténik a »Hogyan fakad a rügy, a bimbó, a rózsá« c. az »Új földesúr« megköltésével foglalkozó fejezetben, amely valóban a legsikerültebbek közé tartozik. De itt meg az zavarja az olvasót, hogy Mikszáth túlságosan hamar elhagyja az egyes művet, s az általánosítás-hoz emelkedik, egy-két olyan megállapítást kockáztatva, amit már a maga idejében is